

Rozdział I

Ilustrowane mapy świata. Ich geneza, funkcje i charakter

W klasycznej łacinie słowo *mappa* miało rozmaite zastosowania, zawsze jednak odnosiło się do kawałka białej tkaniny¹. Mogło oznaczać obrus lub prześcieradło, a także ręcznik albo chustkę, której rzucenie na ziemię dawało sygnał do rozpoczęcia igrzysk. W cesarstwie wschodniorzymskim znano ponadto *libri lintei*, nazywane też *mappae lintee*, spisywane na długich rolkach lnianego płótna. W ten sposób notowano zazwyczaj informacje o własności gruntów w majątkach ziemskich, dodając do nich niekiedy plany tych posiadłości. Nie wiadomo, w jakim okresie nastąpiło przeniesienie tej nazwy na dokumenty kartograficzne. Na początku IX wieku Teodulf, arcybiskup Orleanu († 821), opisując swój pałac, podał, że znajduje się w nim *pictura in qua erat imago terrae in modum orbis comprehensa*. Skłoniło to A. D. von den Brincken do stwierdzenia, że termin *mappa mundi* nie był wówczas jeszcze stosowany². W tym samym czasie Einhard w *Vita Caroli Magni*, opisując należący do cesarza srebrny stół z wyrytą na nim mapą świata, nazwał ją *totius mundi descriptio*³. Jednakże już od 2. ćwierci IX wieku inwentarze bibliotek klasztorów benedyktyńskich wymieniają przechowywane w tych klasztorach *mappae mundi*⁴. Płynność określeń utrzymywała się w ciągu następnych stuleci. Richard z Haldingham, twórca wielkiej mapy świata wiszącej obecnie w katedrze w Hereford, jeszcze około roku 1280 nazywa swoje dzieło po prostu *estoire* — historia⁵. Równocześnie w wielu

¹ *Paulys Real — Enzyklopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, t. 14, 2, Stuttgart 1930, kol. 1413-1416.

² A. D. von den Brincken, *Fines terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, (= M. G. H. Schriften 36), Hannover 1992, s. 59. Patrz też A. Vidier, *La mappemonde de Théodulfe et la mappemonde de Ripoll (IX-XIe siècle)*, „Bulletin de Géographie Historique et Descriptive” 26, 1911, s. 285-313.

³ A. D. von den Brincken, *Fines terrae*, s. 59.

⁴ A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen. Welt- See- und Regionalkarten*, Turnhout 1988, s. 25. Notatki takie znalazły się m.in. w inwentarzach bibliotek w Reichenau i Sankt Gallen.

⁵ Patrz kat. nr III.

traktatach geograficznych termin *mappa mundi* oznaczał wcale nie mapę, lecz opis chorograficzny Ziemi lub tylko jej części⁶. Jak wskazuje sporządzone przez J. Strzelczyka zestawienie cytatów z traktatu Hugona od św. Wiktora *De arca Noe mystica*, nawet jeden autor mógł używać tego określenia na oznaczenie dzieł należących do zupełnie różnych kategorii — literackich albo malarskich⁷. Z kolei na mapie z Ebstorfu, która powstała najprawdopodobniej około roku 1235, znajdujemy zdanie, które zawiera zwięzłą, lecz nie budzącą większych wątpliwości definicję: *Mappa dicitur forma. Inde mappa mundi id est forma mundi*⁸.

Innym słowem pojawiającym się w źródłach i oznaczającym mapę był rzeczownik *tabula*⁹. W dojrzałym średniowieczu termin ten został jednak wyparty przez określenie *mappa* i jego pochodne w innych językach. Mapy świata nosiły nazwy *mappae mundi*, *mappemondes*, *mappamondo*. Jeżeli tego drugiego członu brakuje, możemy przypuszczać, że słowo *mappa* oznacza mapę regionalną. Termin *carta* natomiast, który stał się punktem wyjścia do nazwania map w językach germańskich i nowożytnym francuskim, w średniowieczu oznaczał dokument, zwłaszcza dużego formatu i raczej nie był używany jako synonim słowa *mappa*¹⁰. Spotykane czasem w źródłach określenie *carta nautica* jest pochodzenia włoskiego i oznacza mapę morską. Różnice między terminologią dawną i dzisiejszą oraz nieostrość niegdyś używanych terminów sprawiają, że badacze kartografii chętnie posługują się łacińskim określeniem *mappae mundi* na oznaczenie wszystkich średniowiecznych map świata, niezależnie od miejsca ich powstania oraz języka, w jakim spisane zostały legendy.

Niejasne jest pochodzenie słowa *portolan* (*portulan*, *portolano*), które oznacza mapę morską. W średniowieczu żeglarze włoscy, a potem również hiszpańscy i portugalscy, nazywali portolanami opisy wybrzeży, zawierające wszystkie informacje przydatne podczas żeglugi¹¹. Określenie to zostało następnie przeniesione na mapy ukazujące zarysy wybrzeży z zaznaczonymi na nich punktami orientacyjnymi. Najstarsze portolany w formie map pochodzą z końca XIII w., samo słowo zaś stało się z czasem synonimem *carta nautica*.

⁶ Przykłady takie podaje J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoneści geograficznej w średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 76-79. Najpóźniejszy opis zatytułowany *Mappa mundi* pochodzi z XV wieku. Na niejednoznaczność terminologiczną zwracają uwagę prawie wszyscy badacze kartografii starożytnej i średniowiecznej.

⁷ Tamże, s. 77.

⁸ Cyt. wg K. Miller, *Mappae mundi. Die ältesten Weltkarten*, z. V, *Die Ebstorfkarte*, Stuttgart 1896, s. 8. Wszystkie dalsze cytaty legend na mapie z Ebstorfu według tegoż wydania.

⁹ A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 22; P. Gautier, *Carte marine et portulan au XIIe siècle*, Roma 1995.

¹⁰ Tamże, s. 22.

¹¹ Tamże, s. 38; Podstawowe opracowanie map morskich opublikowali M. Mollat du Jourdin, M. de la Roncière, *Les Portulans. Cartes marines du XIIIe au XVIIe siècle*, Paris 1984.

W średniowieczu znano wszystkie podstawowe rodzaje dokumentów kartograficznych: mapy świata, regionalne, morskie oraz plany miast. Odmianą map regionalnych były itineraria — schematy tras podróży, sporządzane zazwyczaj z myślą o pielgrzymach udających się do Ziemi Świętej, wykorzystujące często układ dróg dawnego imperium rzymskiego¹². Trudno ustalić, w jak znacznym stopniu na rodzaj i formę tych dokumentów wywarła swój wpływ kartografia antyczna, gdyż wobec braku jakichkolwiek zabytków kartograficznych z tego okresu wszelkie rozważania na ten temat pozostają w sferze domysłów. Homer w *Iliadzie* opisał tarczę Achillesa, ukazującą okrąg ziemi oblany wodami Okeanosu. Herodot wspominał spiżową tablicę, jaką miał tyran Miletu Aristagoras, a na której „wryty był obwód całej ziemi, całe morze i wszystkie rzeki”¹³. Najstarszy rzymski przekaz o wykonaniu mapy pochodzi z *Historii Rzymu* Tytusa Liwiusza i odnosi się do roku 174 p.n.e., kiedy to Tyberiusz Semproniusz Grakchus po zwycięskiej wojnie w Sardynii kazał zawiesić w świątyni Mater Matuta w Rzymie mapę tej wyspy¹⁴. O jej kształcie, niestety, nic nie wiadomo. Niejasne są również informacje Pliniusza Starszego, zawarte w *Historii naturalnej* III, 16-17 i mówiące o mapie, jaką Marek Agryppa polecił wykonać w Portyku Wipsanii (zwanym również Portykiem Argonautów) w Rzymie, przy wschodniej stronie Via Lata. Dokładny czas powstania i wygląd tej mapy są przedmiotem licznych sporów historyków kartografii¹⁵.

M. Destombes w opracowaniu średniowiecznych map świata wymienia ponad 1100 zachowanych dzieł¹⁶. A. D. von den Brincken przypuszcza, że powinno być ich znacznie więcej, gdyż nie wszystkie zasoby archiwalne zostały przebadane pod tym kątem¹⁷. Nowe odkrycia może przynieść zwłaszcza analiza rękopisów traktatów historycznych lub geograficznych, w których często takie mapy umieszczano. Należy jednak pamiętać, że określenie *mappa mundi* w wielu przypadkach może okazać się mylące. Historycy kartografii bowiem obejmują tym terminem nie tylko mapy w ścisłym rozumieniu słowa, czyli dokumenty ukazujące topografię jakiejś części ziemi lub jej całości, lecz także najprostsze schematy, przedstawiające ziemię jako krąg podzielony na trzy części: Europę, Azję i Afrykę. Takie właśnie schematy stanowią ogromną większość pośród zabytków uwzględnionych przez Destombesa.

¹² A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 42-43; K. Miller, *Itineraria romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart 1916.

¹³ Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 1954, V, 48, s. 365.

¹⁴ O. A. W. Dilke, *Maps in the Service of the State: Roman Cartography to the End of the Augustan Era*, w: *The History of Cartography*, red. J. B. Harley, D. Woodward, Chicago-London 1987, s. 205.

¹⁵ Tamże s. 207-208. Na temat kartografii starożytnej patrz też O. A. W. Dilke, *Greek and Roman Maps*, Ithaca-New York 1985. O mapie Agryppy tamże, s. 41 nn.

¹⁶ M. Destombes (red.), *Mappemondes A. D. 1200-1500 (Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi 1)*, Amsterdam 1964. Cytowane dalej jako M. C. V. A.

¹⁷ A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 100.

Najwięcej średniowiecznych map odnajdujemy w rękopisach, gdzie towarzyszą rozważaniom o historii, przyrodzie lub geografii Ziemi. Najwcześniej, bo już od VIII wieku, zaczęto ilustrować mapami *Etymologiae* Izydora z Sewilli oraz drugi traktat tegoż autora, *De natura rerum*¹⁸. Były to proste rysunki ukazujące trójpodział ziemi, ze względu na specyficzne rozdzielenie kontynentów nazywane obecnie mapami O-T lub T-O¹⁹. Azja zajmowała w nich górną strefę, równą połowie wielkości ziemskiego kręgu. Od pozostałych kontynentów oddzielona była rzekami: Donem i Nilem, które w schemacie tym tworzyły belkę litery T, podczas gdy Morze Śródziemne stanowiło jej łaskę. Dwie mniejsze wyodrębnione w ten sposób części wyobrażały Europę i Afrykę. Schemat ten był w średniowieczu bardzo rozpowszechniony, a zasada trójpodziału przeniknęła także do map wielkoformatowych, których autorzy starali się oddać możliwie wiele szczegółów topografii każdego z kontynentów. Geneza takiego wyobrażenia o Ziemi jest znacznie starsza niż rękopisy *Etymologiae*²⁰. W kręgu kultury chrześcijańskiej utrwaliło się ono dzięki św. Augustynowi, który opisał ten schemat w *De civitate Dei* 16,17. Rozważając dzieje pogańskich imperiów, Augustyn wspomina też o ich położeniu w trzech częściach świata²¹. *Lecz świat dzieli się na te części w nierównej mierze: ta, co zowie się Azją, rozciąga się od południa przez wschód aż do północy, Europa sięga od północy aż do zachodu, a stąd, czyli od zachodu, Afryka rozpościera się aż do południa. Wydaje się więc, że dwie części, Europa i Afryka, obejmują jedną połowę świata, a sama Azja tworzy drugą. Jeżeli tamte dwie uznano za osobne części, to dlatego, że między nie wkraczają wody oceanu, które zalewem swym przedzielają obszary lądów i tworzą dla nas wielkie morze.*

Odmienny typ prezentują mapy strefowe, będące właściwie mapami klimatycznymi. Najstarsze zachowane ich przykłady pochodzą z początku wieku IX i ukazują Ziemię podzieloną na strefy: gorącą pośrodku, umiarkowaną po obu jej stro-

¹⁸ Omówienie tych map w M. C. V. A., passim. Tamże lista rękopisów Izydora z tym rodzajem ilustracji. Patrz też U. Lindgren, *Eine Abstraktion des Weltbildes: Schemakarten*, „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht” 36, 1987, s.23-32; W. M. Stevens, *Figure of Earth in Isidor's „De natura rerum”*, „Isis” 71, nr 256, 1980, s. 268-277.

¹⁹ L. Bagrow, R. A. Skelton, (*Meister der Kartographie*, wyd 4. Berlin 1974, s. 50) określają ten typ jako „czysto rzymski” ze względu na jego zależność od antycznych wyobrażeń o Ziemi. Ponieważ jednak rekonstrukcje map rzymskich mają charakter wysoce hipotetyczny, trudno rozpatrywać związki między mapami O-T i ich starożytnymi pierwowzorami.

²⁰ Z roku 22 p.n.e. pochodzi moneta cesarza Augusta, na której trzy kontynenty zostały wyobrażone jako trzy kręgi o jednakowej wielkości. Na rewersie monety biegnie napis *Pax orbis terrarum SPQR*. K. Miller, *Mappae mundi. Die ältesten Weltkarten*, z. III, *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart 1895, s. 116; A. D. von den Brincken, „...ut describeretur universus orbis”. *Zur Universalkartographie des Mittelalters*, *Miscellanea Mediaevalia* 7, 1970, s. 250.

²¹ Św. Augustyn, *O państwie Bożym. Przeciw poganom ksiąg XII*, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 1977, s. 237.

nach i zimną w skrajnych częściach ziemskiego kręgu. W odróżnieniu od map typu O-T, gdzie ze względu na przyjętą zasadę rozmieszczania kontynentów wschód znajdował się u góry, w mapach strefowych pozycję taką zajmuje północ. Na ukształtowanie się map strefowych wywarł wpływ przede wszystkim opis kuli ziemskiej zawarty w dziele Makrobiusza *Commentarii in somnium Scipionis*²². Te dwa podstawowe schematy kartograficzne, najwcześniej wypracowane, stanowiły później punkt wyjścia do rozmaitych innych ujęć, które wszakże nie cieszyły się w średniowieczu większym rozpowszechnieniem. Z materiału zebranego przez Destombesa wynika bowiem, że kartografowie średniowieczni dla oddania najważniejszych cech Ziemi wybierali zazwyczaj formę okręgu z wpisaną weń literą T. Schematów przeniknął zresztą także do dzieł nie mających wiele wspólnego z geografiami. W sztukach przedstawiających spotykamy krąg podzielony na trzy części w reprezentacyjnych wizerunkach władców. Przedstawienia panujących, którzy trzymają w dłoniach kulę świata (*globus terrae*), wywodzą się z ikonografii antycznej, z wyobrażeń bóstw lub cesarzy sprawujących suwerenną władzę nad światem²³. Świadomość, że kula lub dysk — jej odpowiednik na płaszczyźnie — mogą służyć za symbole imperialne, była w średniowieczu dosyć rozpowszechniona, być może dzięki Izidorowi z Sewilli, który taki wybór przypisywał cesarzowi Augustowi: *pilam in signo constituiste fertur Augustus, propter nationes sibi in cuncto orbe subiectas, ut maius figuram orbis ostenderat*²⁴.

Wśród zabytków omówionych przez P.E. Schramma znajdują się też wizerunki władców, którzy trzymają glob z charakterystycznym trójpodziałem, a więc odpowiadający definicji mapy O-T. W rękopisie *Liber floridus* Lamberta z Saint-Omer z lat 1112-1121, przechowywanym w Bibliotece Uniwersyteckiej w Gandawie (cod. 92, fol. 138), znajduje się wyobrażenie tronującego cesarza Augusta, który w prawej ręce trzyma miecz, w lewej zaś dysk podzielony na trzy części²⁵. Ten sam władca w niemal identyczny sposób został ukazany w innym egzemplarzu *Liber floridus* z około 1260 roku (Paryż, Bibliothèque Nationale, lat. 8865, fol. 45)²⁶. Podobny glob trzyma Ecclesia w rękopisie *Liber ystoriarum Romanorum* z końca XIII wieku (Hamburg, Staats- und Univ.-Bibliothek, Cod. in scrin. 151 fol. 123 v.)²⁷. Motyw ten spotykamy również w norweskim ołtarzu ufundowanym przez króla

²² A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 51; M. C. V. A., *passim*.

²³ P. E. Schramm, *Sphaira, Globus und Reichsapfel. Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis Elisabeth II*, Stuttgart 1958, *passim*.

²⁴ Na zależność tę zwrócił uwagę R. E. Schramm, *Sphaira*, s. 55, przyp. 2. *Etymologiae* XVIII, 3, 4, ed. W. M. Lindsay, Oxford 1911.

²⁵ P. E. Schramm, *Sphaira*, s. 84, tab. 35, il. 73 a; A. D. von den Brincken, *Fines terrae*, s. 73.

²⁶ G. Kish, *La carte, réفلet de l'histoire*, Paris 1986, s. 208, il. 26.

²⁷ P. E. Schramm, *Sphaira*, s. 85, il. 73 b; T. Brands, O. Pächt, *Historiae Romanorum. Codex 151 in scrin. der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg*, Frankfurt-Berlin-Wien 1975.

Chrystiana I około roku 1300, gdzie kula ziemską została umieszczona pod stopami św. Olafa. Dostrzec tu można pewne niezrozumienie zasady trójpodziału: Azja i Afryka widnieją razem w górnej części globu, podczas gdy dolną, nie podzieloną jego połowę zajmuje Europa²⁸.

Większość znanych obecnie map średniowiecznych to ilustracje w rękopisach. Najwcześniejsze zachowane mapy samodzielne pochodzą z wieku XIII. Nieliczne przekazy źródłowe pozwalają jednak przesunąć ich początki w czasy znacznie bardziej odległe. Papież Zachariasz I (741-752) w krużgankach pałacu laterańskiego *per ascendentes scalas in superioribus super eandem turrem triclinium et cancellos aureos exstruxit, ubi et orbis terrarum descriptione(m) depinxit atque diversis versiculis ornavit*²⁹. W spadku po Karolu Wielkim pozostały trzy srebrne stoły ozdobione mapami i planami miast³⁰. Przed rokiem 1154 arabski kartograf Al-Idrisi sporządził dla króla Sycylii Rogera II obszerny opis świata, zwany *Księgą Rogera*, uzupełniony siedemdziesięcioma mapami. Najważniejsza z nich, ukazująca cały ówczesnie znany, zamieszkały świat, miała kształt prostokątny. Inną mapę według koncepcji Idrisiego, tym razem prezentującą świat w formie kręgu, Roger polecił wygrawerować na srebrnej płycie o średnicy około 2,5 metra³¹. Przykłady te świadczą, że stosunkowo wcześniej zaczęto traktować mapy jako samoistne, nie wymagające dodatkowego komentarza, wyobrażenia świata i źródła wiedzy geograficznej.

Chociaż datowanie poszczególnych zabytków wywołuje niekiedy ożywione dyskusje wśród historyków kartografii, można przyjąć, że okres rozwoju samodzielnych *mappae mundi* przypada na wiek XIII. Wśród nich chronologiczne pierwszeństwo przyznawano przez długi czas mapie powstałej najprawdopodobniej w Anglii, obecnie przechowywanej w Archivio Capitolare w Vercelli³² (pl. I). Ziemia została na niej przedstawiona jako krąg otoczony obrzeżem oznaczającym ocean, kontynenty zaś rozmieszczono według schematu O-T. Azja znajduje się na górze, Europa w części dolnej po lewej stronie, Afryka natomiast po prawej. Cały krąg ziemski został wypełniony legendami przekazującymi wiadomości o prezentowanych krajach. Są to niekiedy dłuższe teksty, składające się z kilku rozbudowanych zdań. Legendom tym towarzyszą liczne rysunki.

Podobną strukturę mają także inne mapy świata z tego stulecia. Wśród nich dziełem najbardziej okazałym jest mapa z Ebstorfu, datowana rozbieżnie na lata

²⁸ P. E. Schramm, *Sphaira*, il. 69 b.

²⁹ *Liber pontificalis* I, c. 432. K. Miller, *Die kleinere Weltkarten*, s. 151; R. Uhdén, *Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten*, „Geographische Zeitschrift” 37, 1931, s. 321-340, kat. 9.

³⁰ Patrz s. 20-21 niniejszej pracy.

³¹ L. Bagrow, R. A. Skelton, *Meister der Kartographie*, s. 65; K. Miller, *Mappae arabicae. Arabische Welt- und Landkarten*, t. 1, Stuttgart 1926, s. 35-36.

³² Patrz kat. nr I.

1218-1300, zazwyczaj jednak przed rokiem 1235³³ (pl. II). Została ona wykonana również zgodnie z zasadą trójpodziału. Oblana oceanem ziemia podzielona jest na trzy kontynenty, z których Azja została umieszczona u góry, a liczne i obszerne legendy opisujące poszczególne krainy uzupełnione są wieloma rysunkami. Cechy te dostrzegamy też na kolejnej wielkiej mapie z XIII wieku, przechowywanej w katedrze w Hereford³⁴ (pl. III). Również fragment mapy odnaleziony w Duchy of Cornwall Office³⁵, datowany na połowę XIII wieku potwierdza nie tylko rozpowszechnienie dyspozycji kontynentów wywodzącej się ze schematu O-T, lecz także zwyczaj uzupełniania map licznymi ilustracjami o treściach przyrodniczych, historycznych i religijnych. Kolejna z angielskich *mappae mundi*, zawarta w psalterzu³⁶ (pl. IV), ma zbliżoną formę i mimo swych niewielkich rozmiarów (około 9 cm średnicy) też zdobiona jest przedstawieniami figuralnymi. Obecność ilustracji na wszystkich wymienionych mapach wskazuje, że już w tym wczesnym okresie powstawania samodzielnych map świata ich autorzy doceniali rolę obrazu jako środka przekazywania wiedzy geograficznej.

Chociaż badania nad historią średniowiecznej kartografii nie zawsze pozwalają na uchwycenie wyraźnych prawidłowości chronologicznych, rządzących powstawaniem i przemianami poszczególnych rodzajów map, to jednak z datowania zachowanych zabytków wynika, że później od *mappae mundi* zaczęto wytwarzać mapy morskie³⁷. Okres ich rozwoju przypadł na wiek XIV, a miejscem, gdzie je sporządzano, była początkowo Majorka. Środowisko współpracujących tam kartografów chrześcijańskich, żydowskich i być może arabskich można uznać za pierwszą europejską szkołę kartograficzną, zajmującą się jednak przede wszystkim opracowywaniem dokumentacji kartograficznej basenu Morza Śródziemnego. Dziełem kartografów majorkańskich jest jeden tylko zachowany atlas świata, tzw. atlas kataloński, wykonany przed rokiem 1380 dla króla Francji Karola V³⁸ (pl. VI). Atlas ten, który podobnie jak mapy O-T przedstawia całą ówczesnie znaną *oikumene*, różni się jednak od nich znacznie formą, jego część kartograficzna składa się bowiem z sześciu arkuszy. Każdy z nich jest odrębną mapą, z wyrysowaną nań siatką loksodromów, czyli linii tworzących stały kąt z kierunkiem północ — południe, co ułatwia

³³ Patrz kat. nr II.

³⁴ Patrz kat. nr III.

³⁵ Patrz kat. nr V.

³⁶ Patrz kat. nr IV.

³⁷ M. Mollat du Jourdin, M. de la Roncière (*Les Portulans*) za najstarszą uważają mapę genueńską, zwaną też pizańską, wykonaną przed rokiem 1291 (Paryż, Bibl. Nat., Cabinet des Cartes et Plans); M. Pastoreau, *Voies océanes. Cartes marines et grandes découvertes*, Paris 1992, s. 13. Na temat genezy i systematyki portolanów patrz też T. Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, w: *The History of Cartography*, s.371-463.

³⁸ Patrz kat. nr VI.

nawigację. Siatka taka jest wyróżnikiem wszystkich map morskich i była stosowana aż do wieku XVII. Podobnie jak wcześniejsze wielkoformatowe mapy świata, także niektóre portolany majorkańskie były zdobione ilustracjami, których analiza prowadzi do wniosku, że w tamtejszych warsztatach kartograficznych wzory obrazowe przekazywano z pokolenia na pokolenie³⁹. Tradycja portolanów oddziaływała też na *mappae mundi* w wieku XV, kiedy to kartografowie coraz częściej odchodzili od zasady trójpodziału ziemskiego kręgu, dostosowując ten stary schemat obrazowy do wyników kolejnych odkryć geograficznych. Pochodzenia katalońskiego jest niewątpliwie mapa z lat 1450-1460, przechowywana obecnie w Biblioteca Estense w Modenie, przedstawiająca ziemię w formie kręgu ujętego w siatkę loksodromów⁴⁰. Podobny charakter miały najprawdopodobniej także, zachowane jedynie we fragmentach, mapy z Minneapolis (University of Minnesota Library, James Ford Bell Collection)⁴¹ oraz ze Stambułu⁴² (pl. VII). Ze względu na sposób opracowania, mapy te wiązane są ze szkołą majorkańską, lecz w wieku XV nastąpiło przełamanie prymatu tego środowiska przede wszystkim przez kartografów włoskich. Mapy powstające we Włoszech nie prezentują jednego, wyrazistego typu, jak XIII-wieczne *mappae mundi* czy następnie portolany. Można wśród nich odnaleźć rozwiązania łączące właściwości map morskich i dawnych map typu O-T, czego przykładem jest mapa z Modeny, lecz także dzieła nie mające analogii, jak tzw. genueńska mapa z roku 1457, ukazująca Ziemię w niezwykle na owe czasy formie migdału⁴³. Zróżnicowanie map włoskich jest skutkiem działalności wielu warsztatów, które nie tylko powielały dawne wzory, lecz dążyły również do wypracowania nowych sposobów odwzorowywania powierzchni Ziemi. Zjawisko to nasilało się w miarę upływu czasu, a swoje apogeum osiągnęło w wieku XVI, po okresie wielkich odkryć geograficznych. Zanim rozpowszechniła się i utrwaliła projekcja Mercatora, kartografowie zaproponowali wiele typów odwzorowań, uwzględniających nowe dane o kształcie Ziemi, jej rozmiarach i o istnieniu nie znanych wcześniej kontynentów. Dlatego też trudno jest systematyzować ówczesne mapy świata, tym bardziej że ośrodki wytwórczości kartograficznej około roku 1500 rozwinęły się także w Hiszpanii i Portugalii, a w 2. połowie XVI wieku — we Francji i Niderlandach. Czas rozwoju kartografii nowożytnej jest zresztą w pewnym sensie okresem zmierzchu map świata pojmowanych jako kompendium wiedzy geograficznej i przyrodniczej. Wielkoformatowe mapy, ukazujące na jednym arkuszu cały glob, stanowią zdecydowaną

³⁹ Zjawisko to zostało szerzej omówione w rozdziale VI niniejszej pracy.

⁴⁰ Patrz kat. nr X.

⁴¹ M. C. V. A. 52,11, s. 214-217; J. Parker, *A Fragment of a Fifteenth-century Planisphere in the James Ford Bell Collection*, „Imago Mundi” 19, 1965, s. 106-107.

⁴² Patrz kat. nr VII.

⁴³ Patrz kat. nr XI.

mniejszość pośród ówczesnych dzieł kartograficznych. Na wiek XVI przypada natomiast rozwój obszernych atlasów, będących zbiorami map regionalnych, które stały się najważniejszym sposobem przekazywania informacji o wybranych obszarach.

Jakim celom służyły średniowieczne *mappae mundi*? Ich wartość praktyczna jest niewielka, są one całkowicie nieprzydatne dla kogoś, kto chciałby posługiwać się nimi w podróży. Nawet mapy świata z siatką loksodromów są zbyt mało precyzyjne, by mogły być pomocą nawigacyjną dla żeglarzy. Funkcję użytkową pełniły więc jedynie portolany Morza Śródziemnego i wschodniej części Atlantyku oraz regionalne itineraria, podające w miarę dokładne informacje o odległościach pomiędzy poszczególnymi miejscowościami. Natomiast rola map pokazujących cały glob jest ściśle związana z ich walorami edukacyjnymi, z możliwością przekazania pewnej wiedzy o świecie jako całości, o położeniu kontynentów i wzajemnych między nimi związkach, o topografii dużych obszarów ziemi.

Dlatego też mapy świata były używane w szkołach do nauki geografii. Najstarsze potwierdzenie tego zwyczaju pochodzi z czasów Dioklecjana. Niejaki Eumenios, opisując mapę ścienną w szkole w Autun, w następujący sposób opisał jej funkcjonowanie: *Videat praetera in illis porticibus inuentus et cotidie spectet omnes terras et cuncta maria et quidquid inuictissimi principes urbium gentium nationum aut pietate restituunt aut uirtute deuincunt aut terrore deuinciunt. Siquidem illic... instruendae pueritate causa, quo manifestius oculis discernentur, quae difficiliter percipiuntur auditu, omnium cum nominibus suis locorum situs spatia intervalle descripta sunt, quidquid ubique fluminum oritur et conditur, quacumque se litorum sinus flectunt, qua vel ambitu cingit orbem vel impetu inrumpit oceanus*⁴⁴. Jak wynika z tego dokumentu, mapa miała ułatwić przyswajanie wiedzy geograficznej; oglądanie jej pozwalało lepiej zrozumieć te treści, które wydawały się trudne dla słuchających wykładu.

Zebrane przez A. D. von den Brincken wypowiedzi autorów późnoantycznych i średniowiecznych potwierdzają, że edukacyjna funkcja map miała podstawowe znaczenie także w następnych stuleciach. Zmienił się jedynie kontekst ich zastosowania. Historiografowie i teolodzy średniowieczni podkreślają zwłaszcza znaczenie map w nauczaniu dziejów Zbawienia. O związkach między historią i geografiami pisał już Paweł Orozjusz († 418) w *Historiae adversus paganos*, wyrażając opinię, że *studiosi quique non solum rerum ac temporum sed etiam locorum scientiam consequantur*⁴⁵. Wszelkie wydarzenia rozgrywają się bowiem w określonych miejscach Ziemi, a znajomość topografii jest równie ważna, jak poznanie biegu historii. Podobne poglądy

⁴⁴ R. A. B. Mynors, *XII Panegyrici Latini*, Oxford 1964, *panegyricus IX*, s. 242; A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 24, przyp. 7.

⁴⁵ A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 24-25. *Historia* Orozjusza była w średniowieczu dobrze znana, dlatego też jego poglądy mogły zostać przyswojone przez licznych historyków i kartografów. Patrz też H. W. Goetz, *Die Geschichtstheologie des Orosius*, „Impulse der Forschung” 32, 1980.

podzielał też Kasjodor († 580), który w *Institutiones* zalecał zakonnikom nawet studiowanie Ptolemeusza⁴⁶. Mapie świata, która jest ważnym czynnikiem nauczania historii wiele miejsca poświęcił Hugo od św. Wiktora († 1141) w traktacie *De arca Noe mystica*. Próbę naszkicowania mapy według wskazówek wiktoryna podjęła D. Lecoq⁴⁷. Z jej ustaleń wynika, że dla Hugona *mappa mundi* była częścią rozbudowanej konstrukcji o charakterze kosmograficznym. Ziemia (*globus terrae*) została przez Hugona usytuowana w środku sfery niebieskiej i otoczona znakami zodiaku, nazwami miesięcy, symbolami czterech żywiołów oraz wiatrów kardynalnych. Całość została przedstawiona w formie dysku podtrzymywanego przez Chrystusa, któremu towarzyszą trzej serafini. Kompozycję tę uzupełniają sześć medalionów ze scenami ilustrującymi biblijny opis stworzenia świata. Ziemia w centrum tego zespołu przedstawień ma kształt kręgu podzielonego na trzy części, według schematu map O-T⁴⁸.

Hugo od św. Wiktora również kładł nacisk na związki, jakie zachodzą pomiędzy wydarzeniami historycznymi i miejscami, w których się one rozgrywały. W ujęciu przestrzennym historia rozwija się — zdaniem wiktoryna — ze Wschodu na Zachód. Na Wschodzie znajdował się raj ziemski, gdzie przebywali pierwsi rodzice. Centrum dziejów przesunęło się następnie do Asyrii, Chaldei, Medii i Grecji, najważniejsze zaś w Bożym planie wobec świata wydarzenia rozegrały się w Jerozolimie, która jest środkiem Ziemi. Zachodowi natomiast Hugo od św. Wiktora wyznaczył najważniejszą rolę w wydarzeniach, które dopiero nadejdą — tam rozegra się finał dziejów, nastąpi rozdzielanie zbawionych i potępionych, gdy ponownie przyjdzie Chrystus, by osądzić ludzkość.

Jak słusznie zauważyła D. Lecoq, przypisywanie wartości symbolicznych i moralnych wszystkim komponentom tej konstrukcji sprawiło, że *mappa mundi* według założeń Hugona od św. Wiktora byłaby niemożliwa do wykonania. Nie da się bowiem przedstawić wiosny na wschodzie, lata na południu, jesieni na zachodzie i zimy na północy oraz równocześnie lata na górze, zimy na dole, wiosny po prawej i jesieni po lewej stronie mapy, a jedynie taki układ byłby zgodny z przyjmowaną przez Hugona moralną kwalifikacją pór roku, stron świata i kierunków⁴⁹. Postulat, by mapa prezentowała sumę wiedzy kosmograficznej, historycznej i przyrodniczej, uporządkowanej zgodnie z zasadami egzegezy biblijnej, okazał się trudny do

⁴⁶ A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 25; Taz, *Fines terrae*, s. 44.

⁴⁷ D. Lecoq, *La „mappemonde” du „De arca Noe mystica” de Hugues de Saint-Victor (1128-1129)*, w: *Géographie du monde au Moyen Age et à la Renaissance*, Paris 1989, s. 9-31.

⁴⁸ Tamże, s. 13-14, il. 1-2.

⁴⁹ Tamże, s. 31. Na temat kosmograficznych i historycznych koncepcji Hugona patrz też J. Ehlers, *Hugo von St. Viktor. Studien zum Geschichtsdenken und Geschichtsschreibung des 12. Jahrhunderts*, Frankfurter Historische Abhandlungen 7, Frankfurt 1973.

urzeczywistnienia. Nic więc dziwnego, że w znanych obecnie rękopisach *De arca Noe mystica* nie ma map, które choć w części odpowiadałyby koncepcjom wiktoryna.

Podobne, choć nie tak wszechogarniające dezyderaty można jednakże odnaleźć i u innych autorów. Przekonanie, że centrum dziejów przesuwają się ze Wschodu na Zachód wyraził też Henryk z Moguncji, tworząc około roku 1180 mapę poprzedzającą tłumaczenie traktatu Honoriusza Augustodunensis *De imagine mundi* (Cambridge, Corpus Christi College, ms 66, fol.2)⁵⁰. Raj ziemski jest na niej wyspą położoną na najdalszych krańcach Wschodu. Pośród miejsc ważnych dla historii świata kartograf zaznaczył Persepolis, wieżę Babel, Jerozolimę, Konstantynopol, Rzym oraz — na dalekim Zachodzie, na wybrzeżu Oceanu — Santiago da Compostella. Zbliżone ujęcie odnajdujemy też w *Liber floridus* Lamberta z Saint-Omer⁵¹. Zachowało się kilkanaście rękopisów tego traktatu, w których znajdują się mapy towarzyszące rozdziałom poświęconym historii świata. Choć mapy te są na ogół niezbyt szczegółowe, to sama ich obecność w tekstach historycznych wskazuje, że Lambert zgadzał się z poglądem Orozjusza czy Kasjodora, iż uzmysłowanie sobie przestrzennej lokalizacji wydarzeń jest równie ważne, jak zapamiętanie ich chronologii. Edukacyjną wartość map potwierdza częste ich występowanie w dziełach historycznych bądź encyklopediach; czytelnik oglądający taką ilustrację zyskiwał dodatkową wiedzę, która pozwalała mu głębiej wniknąć w czytany tekst. Autorzy niekiedy sami uzupełniali swoje teksty mapami. Tak było najprawdopodobniej w przypadku Lamberta z Saint-Omer, któremu przypisuje się własnoręczne wykonanie, wraz z ilustracjami, egzemplarza *Liber floridus* z lat 1112-1121 (Gandawa, Bibliothek van de Rijksuniversiteit, cod. 92)⁵². Podobnie uczynił też Paulin Minoryta z Wenecji, autor traktatów historycznych, które napisał w latach 1311-1334, opatrując je własnoręcznie narysowanymi mapami⁵³.

Mappae mundi dużego formatu, pomyślane i opracowane jako samodzielne dzieła nie związane z żadnym tekstem, były zapewne uważane także za ozdobę wnętrza. Niewątpliwie z tego właśnie powodu arcybiskup Teodulf upamiętnił w wierszu wymienioną wcześniej mapę z pałacu biskupiego w Orleanie. Nie wiemy, niestety, jaką techniką wykonana była owa *pictura*, zniszczona w czasie pożaru już w roku 865. Funkcję dekoracyjną pełniły przede wszystkim mapy w formie malowideł ściennych, zdobiące wnętrza prywatne lub publiczne. Łaciński poemat, ułożony około roku 1100 przez opata Baldrina z Bourgeuil, opisuje mapę w komnacie

⁵⁰ D. Lecoq, *La mappemonde de Henri de Mayence ou l'image du monde au XIIe siècle*, w: *Iconographie médiévale. Image, texte, contexte*, red. G. Duchet-Suchaux, Paris 1990, s. 155-207.

⁵¹ D. Lecoq, *La mappemonde du Liber floridus ou la vision du monde de Lambert de Saint-Omer*, „Imago Mundi” 39, 1985, s. 9-49.

⁵² Tamże s. 11; Całość rękopisu wydał A. Derolez, *Lamberti Sancti Audemari Canonici Liber Floridus Codex autographus Bibliothecae Universitatis Gandavensis*, Gand 1968.

⁵³ A. D. von den Brincken, *Kartographische Quellen*, s. 29-31.

sypialnej księżnej Adeli w Blois⁵⁴. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, opisywane dzieło nie było wytworem inwencji poety, lecz istniało w rzeczywistości. Wiadomo, że przed rokiem 1259 malowidło kartograficzne znajdowało się w pałacu Westminster, wykonane na polecenie króla Henryka III⁵⁵. Spłonęło ono w czasie pożaru w roku 1263. Ten sam władca polecił w roku 1239 wykonać mapę w Great Hall na zamku w Winchester. Namalował ją mistrz Nigel the Chaplain, który otrzymał zapłatę już w roku 1240⁵⁶. Zwyczaj ozdabiania komnat mapami rozpowszechnił się w okresie Renesansu, przede wszystkim we Włoszech. W Wenecji, w Pałacu Dożów, około roku 1443 wielką mapę świata wykonano dla apartamentów doży⁵⁷. Około roku 1563 Cosimo Medici zamówił zespół map stanowiących dekorację ścienną w Sala della Guardaroba w Palazzo Vecchio we Florencji, gdzie zgromadził osobliwości pochodzące ze wszystkich stron świata⁵⁸. Autorami map byli kartografowie Egnazio Danti i Stefano Buonsignori, lecz w projekcie dekoracji całej sali miał udział również Giorgio Vasari. Zespół ten miał obejmować kilkadziesiąt map regionalnych, uporządkowanych według kontynentów, a także mapy nieba na sklepieniu. Dekorację uzupełniały przedstawienia flory poszczególnych części świata oraz portrety wybitnych osobistości z różnych krajów. W ten sposób studiolo księcia, nigdy zresztą nie ukończone zgodnie z pierwotnym zamysłem, miało prezentować swoistą sumę wiedzy o świecie. W latach 1559-1565 papież Pius IV zlecił ozdobienie mapami trzeciej loggi pałacu Watykańskiego. Projekt przewidywał mapy krajów europejskich w skrzydle zachodnim, innych części świata — w skrzydle północnym oraz dwie hemisfery w miejscu, gdzie zbiegają się obie galerie⁵⁹. Również i tutaj dekoracja uzupełniona była scenami historycznymi, pejzażami i martwymi naturami. Jeszcze bardziej rozbudowany program kartograficzny, wzbogacony o portrety wielkich odkrywców i podróżników, został zaprojektowany do willi Caprarola, wiejskiej posiadłości rodu Farnese⁶⁰. *Sala del Mappamon-*

⁵⁴ O. A. W. Dilke, *Greek and Roman Maps*, s. 153. Tekst poematu opublikowany w: Baldrinus Burgulianus, *Carmina*, wyd. K. Hilbert, Heidelberg 1979, s. 168-174, nr 134, v. 719-949.

⁵⁵ P. Binsky, *The Painted Chamber at Westminster*, London 1986, s. 43-44; P. Tudor Craig, *The Painted Chamber at Westminster*, „The Archaeology Journal” 1957. Wymienione jest ono w *Chronica Maiora Mateusza z Paryża* († 1259) jako *mappamundi domini regis quod est in camera sua apud Westmonasterium figuratur*. Być może ta *mappamundi* została w roku 1237 nazwana *magna historia*.

⁵⁶ E. W. Tristram, *English Medieval Wall Painting. The 13th century*, Text, Oxford 1950, s. 61; T. Borenius, *The Cycle of Images in the Palaces and Castles of Henry III*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, 6, 1943, s. 40-50.

⁵⁷ R. Gallo, *Le mappe geografiche del Palazzo Ducale di Venezia*, „Archivio Veneto”, ser. 5, 32, 1943, s. 47-89.

⁵⁸ G. Kish, *La carte*, s. 50; J. Schulz, *Maps as Metaphors: Mural Maps Cycles of the Italian Renaissance*, w: *Art and Cartography. Six Historical Essays*. Ed. D. Woodward, Chicago 1987, s. 98-99.

⁵⁹ G. Kish, *La carte*, s. 50; J. Schulz, *Maps as Metaphors*, s. 104-106.

do, zdobiona w latach 1573-1574 według projektu Fulvio Orsiniego, należała do zespołu apartamentów prezentujących program związany z ideą *vita contemplativa*. Mapy stanowią tu fragment bardzo złożonego programu kosmologicznego i historycznego, łączącego alegorię religijną, narrację historyczną, biografię i wiedzę przyrodniczą. Przedstawienia kartograficzne zostały włączone w wymienione wyżej zespoły przede wszystkim ze względu na treści ideowe, jakie przekazywały, lecz uczynienie z nich głównego elementu dekoracji ścian wskazuje, że autorzy tych programów przyznawali mapom także niebagatelną rolę w estetycznej koncepcji wnętrza, na równi z obrazami sensu strictiori.

Mało mamy świadectw wskazujących, że mapy mogły stanowić część dekoracji ścian lub posadzek we wnętrzach sakralnych, lecz źródła potwierdzają taką ich funkcję. W końcu XII wieku ułożono w kościele San Salvatore w Turynie posadzkę, na której widniała mapa świata wraz z przedstawieniem koła Fortuny⁶¹. Nieco wcześniej, bo około połowy tego stulecia, mapa została wyobrażona na ścianie arcosolium w nawie kościoła San Pedro de Rocas w Orense w północnej Hiszpanii⁶². Całkowitemu zniszczeniu uległa, niestety, mapa w kościele Saint Silvain w Chalivoy-Milon niedaleko Bourges, znana jedynie dzięki opisom sporządzonym w XIX wieku⁶³. Wynika z nich, że licząca około 6 m średnicy *mappa mundi* znajdowała się na południowej ścianie nawy, włączona w obszerny zespół malowideł chrystologicznych. Ziemia miała na niej kształt kręgu otoczonego oceanem. Była wypełniona licznymi scenami biblijnymi oraz przedstawieniami mitologicznymi, a także wizerunkami roślin i zwierząt. Zdaniem M. Kupfer, umieszczenie mapy w cyklu obrazującym dzieje Zbawienia miało głęboki sens teologiczny. *At Chalivoy, the pictorial sequence from the mappamundi in the nave, to the epiphany of the Cross and allegorical Last Judgment on the choir vault, and finally to the apocalyptic theophany in the apsidal concha (Christ in Majesty surrounded by twenty-four elders) displays a hierarchical ordering, which, like the Hereford map, glorifies God as master of creation*⁶⁴.

Źródła wskazują, że mapy mogły być też pomyślane jako przedmioty zbytku, których wartość materialna i walory dekoracyjne być może nawet przeważały nad edukacyjnymi. Einhardt w *Vita Caroli Magni*, opisując spuściznę po cesarzu, sporo uwagi poświęcił trzem srebrnym stolom. Pierwszy z nich miał kształt czworokątny i ozdobiony był planem Konstantynopola. Drugi, okrągły, zawierał plan Rzymu,

⁶⁰ G. Kish, *La carte*, s. 1; J. Schulz, *Maps as Metaphors*, s. 99-102.

⁶¹ E. Kitzinger, *World Map and Fortune's Wheel: A Medieval Mosaic Floor in Turin*, w: tenże, *The Art of Byzantium and the Medieval West. Selected Studies*, Bloomington, Ind. 1976, s. 327-356.

⁶² S. Moralejo Alvarez, *El mapa de la diáspora apostólica en San Pedro de Rocas: Notas para su interpretación y filiación en la tradición cartográfica de los 'Beatos'*, „Compostellanum” 31, 1986, s. 315-340.

⁶³ M. Kupfer, *The Lost Mappamundi at Chalivoy-Milon*, „Speculum” 3, 1991, s. 540-571. Tamże wcześniejsza literatura.

⁶⁴ Tamże, s. 571.

trzeci natomiast, składający się z trzech kręgów i piękniejszy od pozostałych, przedstawiał cały świat⁶⁵. Zgodnie z testamentem cesarza, pierwszy ze stolów został подарowany bazylice św. Piotra w Rzymie, drugi zaś został przesłany biskupowi Rawenny. Ostatni przypadł w udziale Ludwikowi Pobożnemu, który rozkazał go podzielić, a części rozdał swoim zwolennikom⁶⁶. Podobny los spotkał też wygrawerowaną na srebrze mapę Idrisiego ze względu na wartość materiału zniszczoną podczas rabunku pałacu w Palermo, wkrótce po śmierci władcy, który ją zamówił⁶⁷.

Na to, że *mappae mundi* mogły odgrywać rolę kosztownej dekoracji wnętrza, wskazują też ich ceny. W 2. połowie XIV wieku cena majorkańskiej mapy morskiej wynosiła około 4 florenów (= 0,0130 kg złota), podczas gdy Abraham Cresques, czołowy przedstawiciel tamtejszej szkoły kartograficznej, za jedną ze swoich map świata otrzymał 150 florenów (= 0,510 kg złota)⁶⁸. Portolany były jednak przede wszystkim mapami użytkowymi i stanowiły wyposażenie statków żeglujących po Morzu Śródziemnym oraz po Atlantyku. Ich zaletą miała być staranność w opracowaniu linii brzegowej ukazywanych lądów, a nie ozdobność czy bogactwo ilustracji, właściwe okazałym mapom świata.

Niezwykłą i nieoczekiwaną rolę mapy odnajdujemy w dziele, które nigdy nie istniało, a mimo to znalazło swoje miejsce w średniowiecznych wyobrażeniach o świecie i historii. Jest to mianowicie grób perskiego króla Dariusza, wzniesiony na polecenie Aleksandra Wielkiego. Epizod opisujący dzieje budowy i wygląd grobowca wschodniego satrapy znajdujemy w *Gesta ducis Macedoniae*, zwanych też *Alexandreis*, poemacie autorstwa Gautiera z Châtillon (lub z Lille), napisanym w latach 1176-1201⁶⁹. Jest to jedna z najbardziej rozpowszechnionych literackich wersji legendy Aleksandra Wielkiego, służąca później innym autorom jako kanwa własnych opowieści o życiu władcy Macedonii. Poeta opisuje grobowiec, na którym były namalowane trzy części świata ze swymi rzekami, górami, miastami, krajami i ludami, to wszystko zaś było przedstawione z wieloma szczegółami. Azja zajmowała górną połowę świata podzielonego na trzy kontynenty. Mapy zgodne z opisem Gautiera były umieszczane jako ilustracje w rękopisach z tekstem jego poematu⁷⁰. W XV wieku opowieść o grobowcu Dariusza przeniknęła do niderlandzkich *Historienbijbel*, najprawdopodobniej za pośrednictwem poematu Jakuba Maerlanta *Ale-*

⁶⁵ Einhardt, *Das Leben Karls des Großen (Vita Caroli Magni deutsch, übertragen aus dem Lateinischen von O. Abel)*, München 1965, s. 36, wyd. polskie *Życie Karola Wielkiego*, tłum. J. Paradowski, Wrocław 1950, s. 64.

⁶⁶ A. D. von den Brincken, *Fines terrae*, s. 59.

⁶⁷ L. Bagrow, R. A. Skelton, *Meister der Kartographie*, s. 65.

⁶⁸ *El atlas catalan de Cresques Abraham. Primera edición completa*, Barcelona 1975, s. 18.

⁶⁹ M. Destombes, *The mappamundi of the poem Alexandreidos by Gautier de Châtillon*, „Imago Mundi” 19, 1965, s. 10-12.

⁷⁰ M. C. V. A., 49, nr 6,9,12, 16-21.

xanders Geesten⁷¹. W pięciu z tych rękopisów znajdujemy miniatury ukazujące grób Dariusza i mapę świata na nim umieszczoną. W rękopisach z Koninklijke Bibliotheek w Hadze (78. D. 38, fol. 75v)⁷² oraz z Bibliothèque Royale w Brukseli (Ms 90, 18-23, fol. 7v)⁷³ mapy w formie kręgu umieszczone zostały na zewnętrznej stronie baldachimu nad nagrobkiem. Nie ukazują jednak trzech kontynentów, co byłoby zgodne z opisami Gautiera i Maerlanta, lecz widok miasta położonego nad morzem. W rękopisie z Wiednia (Österreichische Nationalbibliothek, 2771-2, fol. 331)⁷⁴ mapa widnieje na czołowej ścianie przekrycia tumbi i zawiera jakieś przedstawienie kartograficzne, nie na tyle jednak wyraźne, by można je było poddać dokładniejszej analizie. Żadnych wątpliwości nie budzą natomiast dwie pozostałe mapy, obie w rękopisach haskich (Koninklijke Bibliotheek, 128. C. 2, fol. 84v i 78. D. 39, fol. 370v)⁷⁵. Obie prezentują klasyczny typ O-T, przy czym na każdej z nich z poszczególnymi kontynentami zostały powiązane imiona synów Noego: Sema z Azją, Jafeta z Europą i Chama z Afryką⁷⁶. Ostatnia mapa stanowi też bardzo szczególne przedstawienie pejzażowe. Azja to nieboskłon pokryty drobnymi chmurami, przestrzeń powietrzna, Europa to skaliste wybrzeże morskie, Afryka natomiast to wnętrze łąd z warownym miastem otoczonym drzewami.

Interesujące jest, że Gautier z Châtillon uznał mapę za najzupełniej stosowny element dekoracji pomnika nagrobnego, i że ta koncepcja została podtrzymana przez iluminatorów *Historienbijbel* jeszcze prawie dwa i pół stulecia później. W zachowanych, rzeczywistych nagrobkach średniowiecznych takiego rozwiązania nie spotykamy. Mapa na grobowcu Dariusza ma oczywiście wymowę imperialną, unaczynając — z pewną przesadą — jego władzę nad światem. Pełni funkcję podobną, jak rozpowszechnione w średniowiecznej rzeźbie sepulkralnej przedstawienia heraldyczne, które w nagrobkach władców prezentowały nie tylko koligacje rodowe, lecz także ukazywały, jakie ziemie pozostawały pod ich panowaniem. Gautier z Châtillon nie uczcił natomiast takim pomnikiem samego Aleksandra Wielkiego. Zważywszy zasięg jego imperium, byłby to motyw jak najbardziej stosowny. Rozwiązanie przyjęte przez autora *Aleksandreidy* ma jednak uzasadnienie wynikające z dramaturgii utworu: władca państwa rozciągającego się na trzy kontynenty uznał w swym przeciwniku imperatora równego sobie. W ten sposób mapa ponownie stała się składnikiem ikonografii władzy, atrybutem potwierdzającym potęgę monarchy, któremu została przydana.

⁷¹ D. J. A. Ross, *Illustrated Medieval Alexander-Books in Germany and Netherlands*, Cambridge 1971, s. 160.

⁷² Tamże, il. 296.

⁷³ Tamże, il. 320.

⁷⁴ Tamże, il. 340.

⁷⁵ Tamże, il. 346 i 375.

⁷⁶ Analiza tego motywu patrz rozdział IV, s. 60-61.

Rozdział II

Mapa jako obraz świata. Typy i formy przedstawień

Mapa z samego założenia jest obrazem świata, jego całości lub części. Nawet najprostsze mapy stanowią odwzorowanie pewnych właściwości terenu, który obejmują. Odwzorowania tego kartografowie dokonują, posługując się zespołami znaków o ustalonych, konwencjonalnych znaczeniach. W przypadku map barwnych regułom zostało poddane także użycie niektórych kolorów. Korzystanie ze znaków o ustalonej wymowie spotykamy już w najstarszych zachowanych zabytkach kartografii europejskiej. Tzw. *Tabula Peutingeriana*, czyli wykonana w XIII stuleciu kopia mapy z wieku VI (Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vindob. 324), stanowi rodzaj *itinerarium pictum*, wzorowanego na rzymskich mapach sporządzanych dla administracji wojskowej¹ (il. 1). Ma formę rolki o długości 675 cm i tylko 34 cm szerokości. Nie jest to mapa we właściwym rozumieniu tego słowa, lecz schemat dróg imperium z wyliczeniem odległości pomiędzy najważniejszymi miejscowościami. Można tu jednak odnaleźć cechy, które będziemy stale spotykali w późniejszych dziełach kartografii: większe miasta zostały zaznaczone w postaci małych, dość schematycznych rysunków budowli, których wielkość i kształt zmieniają się w zależności od rangi miejscowości. Rzym został wyróżniony formą kręgu z wyobrażeniem tronującego cesarza pośrodku (korona na głowie władcy wskazuje, że kopista w tym właśnie szczególe nie był specjalnie wierny oryginałowi), port w Ostii natomiast przybrał kształt półkolistego pasa murów z wyodrębnionymi nadbrzeżami i latarnią morską wylaniającą się z wody. Podobnie nadrzędna wśród innych miast rola Konstantynopola oraz Antiochii została podkreślona wizerunkami władców zasiadających na tronach. Rysunki *Peutingeriany* są przykładem przeciwstawnych tendencji, często ujawniających się w ilustracjach na mapach. Aby mapa była przejrzysta i zrozumiała dla możliwie szerokiego grona

¹ *Tabula Peutingeriana*, red. E. Weber, Graz 1976; L. Bosio, *La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini 1983.